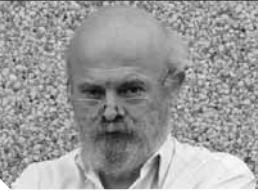

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

Kényszerpályabér

Szerbhorváth György: Nem tudták, hogy tudják.

Vajdasági magyar valóságirodalom (1945–1990)

FILEP TAMÁS GUSZTÁV (1961) Budapest

A harminc-egynéhány évvel ezelőtti politikai fordulatot megelőzően sem övezte egyforma érdeklődés a határon túli, szomszéd országokbeli magyar közösségeket még azok körében sem, akik a magyar kisebbségek ügyét egyébként komolyan vették, nemzeti sorskérdésnek tartották, képviselni próbálták itthon. Az alábbi kép valószínűleg leegyszerűsítő és szubjektív, de nem alaptalan, kiindulásnak nyilván megteszi.

1989 előtt Erdélyre, a romániai magyarságra irányult a legtöbb figyelem, amit nemcsak e kisebbség (illetve akkor hivatalosan nemzetiség; e két terminus akkor mást-mást jelentett, ma gyakran felváltva, sőt felcserélve használják, s már keveseket idegesít e fogalomzavar) lélekszáma, hanem az utolsó évtizedben még súlyosabbá váló helyzete, a Ceaușescu-rezsim haláltáncából következő szorongattatás indokolni látszott. Az akkor még *csehszlovákiai* magyarság sorsával kapcsolatban kitüntetett alkalmakkor, Janics Kálmán *A hontalanság évei* főcímű könyve nyugat-európai, egy emigráns szervezet, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem általi kiadása és Duray Miklós pere, kétszeri bebörtönzése kapcsán kapták föl a fejüket a magyarországiak (valamennyi információ bejutott az „anya”-országba az általa szervezett Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága tevékenységéről s az az által feltárt adatokról is). A kárpátaljai magyarság sorsával, éppúgy, mint a Szovjetunió egyéb viszonyaival a Gorbacsov pozícióba kerülésétől kezdődő fordulat előtt nem lehetett foglalkozni, a sajtóban még irodalmi-kulturális tevékenységéről, gyér eredményeiről is alig esett szó (az ott megjelent magyar könyvekhez sem lehetett hozzájutni itthon). A másik véglet a jugoszláviai magyarság volt, amelyre talán már akkor is használták a leegyszerűsítő *vajdasági* formulát, én jobb híján a *Délvidéket* alkalmazom, amikor az egészről beszélek, mert az előbbi csak Szerbia magyarságát fogja át, a mai Horvátországét és Szlovéniáét nem.

Szerbhorváth könyve a Vajdaság „valóságirodalmáról” szól (bár adódik némi tematikus kapcsolódás a másik két köztársasággal), főleg Bácska és az általa következetesen Bánátnak nevezett Bánság magyarságáról. (Ezt a névváltozatot mint egykor Bécsben gyártott közigazgatási terminust [Temeschwarer Banat / Temesi Bánság] nem róhatjuk föl neki, hiszen Szerbiában a magyarok is a németből eredő, azaz a Bánát változatot használják.) Itt a szovjetunióbeli magyarsággal ellentétes szempontok érvényesültek; ha a kárpátaljai magyarokkal *nem volt szabad*, a délvidékiekkel sokak vélekedése szerint *nem volt érdemes* foglalkozni. Jugoszlávia nem tartozott az Ostblokkhoz, félig Nyugatnak számított, és turistaként is különösebb kötöttségek nélkül el lehetett jutni onnan Nyugat-Európába, sőt, tömegesen munkát is lehetett vállalni ott, persze ennek máig ható következményeit kevesen mérték föl. Az sem volt világos, hogy ez a lehetőség nem annyira az állam nagyvonalúságának, inkább a belátásának a következménye: a munkanélküliséget így lehetett átmenetileg megszüntetni. Jugoszláviába, így a magyar településterületre is bejutott a nyugat-európai magas és populáris kultúra (a tárgyalt könyv számtalan apró poentírozott elágazásának egyike, hogy a sűrűn forgatott partizánfilmek mintája a Tito által igen kedvelt western-filmkészlet volt). Létezett továbbá az itthoni magyar értelmiségben az öngazgató szocialista rendszernek valamiféle mítosza, imponálónak tűnt az az utóbb vakhitnek bizonyult meggyőződés, hogy Jugoszlávia társadalmának jelentős része közvetlenül beleszólhat sorsába, a munkahelyek és a közigazgatás irányításába (bár az ebből származó szocializáció felhalmozott némi tárgyalási, érdekvédelmi tapasztalatot, aminek 1990 után lehetett jelentősége). S míg az erdélyi és a felvidéki irodalom nem egy produktumát úgy olvastuk itthon, mint amelyek közvetlenül is utalnak a kisebbségi töredéktársadalom helyzetére, a jugoszláviai magyar irodalom jelentékeny hányadában a szűk olvasóközönség szemében túlzottan ezoterikusnak tűnt ahhoz, hogy sorskérdések után kutasson bennük. (Volt, aki éppen ezért kedvelte ezt az irodalmat, s volt, aki éppen ezért nem.) A diktatúra máshogy működött, másnak is látszott, sokak szerint nem is létezett. Egyszóval: az e kérdések iránt érzékeny (ismétlem, szűk és többé-ke-

vésbé zárt) szellemi körökben afféle közvélekedés volt, hogy a jugoszláviai magyarságért nem kell kongatni a vészharangot. Jellemző például: nem sok vizet zavart itthon, hogy éppen az utolsó előtti szakaszban Jugoszláviában akár felfüggesztett vagy letöltendő börtönbüntetéssel záruló perek tetek pontot egy-egy magyar kulturális ügy végére (Vicei Károlynak sokan csak a második bebörtönzéséről értesültünk), az Új Symposion elleni kampány során pedig nem volt egészen világos, hogy nem pusztán irodalmi koncepciók ütköztek meg ott, hanem a politika szólt bele brutálisan az irodalom dolgaiba.

Az, hogy a magyar kisebbségek katonakorú vagy sorköteles tagjai háborúban, fegyveres harcokban eshetnek el, a szovjet–afganisztáni háború idején nem vált magyarországi közüggé. A romániai fordulatra már az ország nagy része figyelt, s ennek megvolt az előzménye is, ám a délszláv háborúk magyar katonai és civil áldozatai különösebben nem borzolták az „anyaország” polgárainak idegeit. Ahogy a délszláv és muszlim áldozatok sem nagyon. Akkor a magyar társadalom önmagával, a demokrácia kezdeteinek ellentmondásaival volt elfoglalva. A balkáni háború(k) utáni tömeges menekülés, áttelepülés nyomán viszont volt, aki a korábbi jugoszláviai, pontosabban (a horvát és szlovén területeken élő magyarok lélekszáma elenyésző lévén) a szerbiai magyar társadalomtörédekről appercipálta először a magyar kisebbségek közül, hogy megszűnhet.

Szerbhorváth György könyvének már az előszavából kiderül pedig, hogy erre jó ideje lehetett számítani; a baljós jelek évtizedek óta érzékelhetőek voltak, a korabeli látszat pedig eleve megtévesztő:

„...azok a folyamatok, amelyek hatványozottan jelentek meg a vajdasági magyar közösségben, a közhiedelemmel ellentétben nem a '90-es évek délszláv háborúi okozta válság következményei, és nem is csupán a későbbi gazdasági-politikai válságoké. Az elszegényedés, az elvándorlás, a jugoszlávai/szerbiai/vajdasági társadalmi rétegződésen belüli marginalizáció, sőt a további társadalmi egyenlőtlenségek megerősödése, így például az iskolázottság, a foglalkoztatottság terén, vagy éppen a politikai érdekképviseléstől való kimaradás, már az 1960-as években megjelentek, és erre már akkor felfigyeltek az ott élő magyar értelmiségiek, és erős kritikával illették, olykor egzisztenciájukat, karrierjüket is kockáztatva.”

Az ország szétbomlása után éles harc bontakozott ki az ottani magyar értelmiség, illetve az 1990-ben megalakult (s részben e vita nyomán aztán ketté is szakadt) Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége tagjai között. A vád (ismét, mint sokadszor a közelmúlt magyar történelmében): az írástudók árulásának folytonossága; az, hogy évtizedeken keresztül nem képviselték közösségük érdekeit. Már maga az paradoxon, hogy más-más formában ugyanezt mondta utólag Németh István, a korszak Szerbhorváth könyvének tanúsága szerint legagilisabb, legkitartóbb szocióriportere s a szociológus Mirnics Károly, akik egész életművüket e hiányok fölszámolására hozták létre (mindkettőjük munkássága külön fejezetet kap a könyvben).

Szerbhorváth monográfiájának két tárgya van: döntően azt akarta a kellő részletességgel megvizsgálni és dokumentálni, hogy a vajdasági magyar írásbeliség hogyan tükrözte a közösség társadalmi állapotát, mit mondott annak (direkt írom ide azt a szót, amit a szerző mint gyaníthatóan tudományos közegben patetikusnak látszót talán sosem használ[na]) sorskérdéseiről. A másik, járulékos haszonként, hiszen enélkül nem tudta volna értelmezni az ezzel foglalkozó dokumentumokat sem: maguk e társadalmi problémák, illetve a közösség 1945 és 1990 közötti társadalmi-gazdasági (részben politikai) élete.

Valljuk be, ez így bűvészmutatvány-számba megy. Megnyerő, ahogy a szerző könyve bevezető és befejező részében részletezi: ezekkel a feszítő-szorító problémákkal nemcsak az ország szétrobbanásához vezető folyamat során, illetve bekövetkezte idején nem volt tisztában, hanem még akkor sem, amikor az Új Symposion folyóiratról szóló monográfiáját (*Vajdasági lakoma. Az Új Symposion történetéről*, Kalligram, Pozsony, 2005) írta. Még azt sem titkolja, hogy amikor „mentora”, Bárdi Nándor a vajdasági „valóságirodalom” földolgozására biztatta, illetve ezt a témát javasolta neki doktori disszertációja tárgyaként, az volt a meggyőződése, hogy ilyen jelenség nincs is. „Először a folyóiratok böngészése kapcsán jöttem rá arra, hogy felületes véleményem a nem tudásból ered, abból, hogy alig ismerem a korabeli anyagot.”

A könyv alcímében a „valóságirodalom” szerepel, s itt egy fogalomváltozásnak lehetünk tanúi. E terminus sokak számára gyanús lehet. Főleg Gaál Gábor s leginkább Fábry Zoltán nevéhez kapcsolódik örökletesen; Fábry 1967-ben e címmel adta ki a proletkultos (rappista) korszakában a két

háború közötti kolozsvári Korunkban megjelent írásait. Azokban a szövegekben azonban nem a valóságról volt szó, hanem a szélsőbaloldali mítoszból származó követelményrendszeréről. Szerbhorváth a terminust nem arra alkalmazza, amire ebből az előzményből következtetnénk. Nem is megváltástanról, nem is a szépirodalmi művek valóságreferenciáiról van nála szó, hanem az 1945-től a jugoszláviai háború(k) kezdetéig íródott, a közösség társadalmi állapotára vonatkozó irodalmi és újságírói műfajokból, az (irodalmi) szociográfiákból és a szociológiai munkákból létrehozott korpuszról; nem választja el mereven az irodalmi, a részben vagy egészében tudományos, illetve az újságírói teljesítményeket, a szocioriportokat, sőt, nem zárja ki a vizsgálatból a téma szempontjából mérvadó publicisztikát sem. (Egyébként úgy tűnik föl, a korszakban, illetve a kortársak számára az sem volt egyértelmű, hogy mi is a szociográfia. Volt, aki az írói, irodalmi szociográfiával azonosította, volt, aki egyfajta szociológiapótléknak látta, s olyan is, aki talán a tudománynál, a szociológiánál magasabb rendű dolognak tartotta.) Szerbhorváth vizsgálati körébe, többek között Bartha Ákosnak a népi szociográfiáról adott meghatározása segítségül hívásával, a csoportidentitás létrejöttét elősegítő vagy tápláló valóságkonstrukciókra vonatkozó minden műfajt, illetve írást belesorolt.

Jellemző például, hogy Herceg János egyik legjelentősebb műveként szépirodalmi és szociográfiai vonatkozásban egyaránt a *Módosulások* című könyvet tartja, amely alcímként is szereplő műfaji meghatározása szerint éppenséggel regény, de valószínűleg minden sora hiteles emlékekből, megtapasztalt élményekből született. Ennek az eklektikusságnak a magyarázata egyszerű: a második világháború után a kisebbségnek alig volt társadalmelemzéssel foglalkozó képzett és tanult kutatója, nem léteztek társadalmtudományi fórumok, az esetleg megszülető, kulturális folyóiratokban vagy akár a napi sajtóban közzétett eredményeknek pedig lényegében akkor is keresztül kellett vergődniük a politika kontrollján, ha hivatalosan cenzúra például nem is létezett. A Szerbhorváth értelmezte „valóságirodalom” művelői többnyire saját szakterületükről átránduló irodalomtudósok, néprajzosok, főképp szépirok és publicisták-riporterek voltak; az egyik legfontosabb tudományos életmű e területen éppen egy pszichológusé, Hódi Sándoré.

Szerbhorváthnak könyve első fejezeteiben tehát vázlatosan és mégis alaposan tisztáznia kellett a jugoszláv szocializmus lényegét. Kezdődött a véres leszámolásokkal 1944–45-ben, amelyeknek a magyarok közül is több mint húszezer halálos áldozata volt, folytatódott minden személyi tulajdon elkommunizálásával, eljutott a láncoskutya-korszakig, amikor meglepő módon még magyar közéleti személyiségek a sztálinizmushoz való ragaszkodásának, legalábbis rá való hivatkozásának is lehetett pozitív tartalma (Keck/Kek Zsigmondot föltehetően azért internálták évekre a Goli Otok börtönszigetre, mert a Szovjetunióban legalábbis hangoztatott, azaz elméletben érvényes, a szövetségi köztársaság nemzetjeinek egyenjogúságáról/autonómiájáról szóló tétéleket próbálta szembeszegezni a jugoszláv nemzetiségpolitikával), a jelentéktelen(nek tekintett) számú és súlyú magyarságnál az állam szervezése és működtetése szempontjából lényegesen fontosabb szláv nemzetek autonómiatörekvéseinek letörésével, majd folytatódott a meglehetősen ellentmondásos szocialista öngazgatással és a Nyugat-Európa felé való látszólagos nyitással. A magyar „nemzetiség” sorsa az utódállamok többi magyar közösségéhez képest már ebből láthatóan is specifikus. Még inkább az, ha tudatosítjuk, hogy az állam saját, önálló többségi nemzetek által működtetett tagköztársaságok fölött próbálta meg az egyensúlyt, illetve a szerb internacionalizmus és nacionalizmus dominanciáját megteremteni, az ezzel szemben álló köztársasági nacionalizmusok az összállamhoz képest liberalizmusnak minősültek, míg le nem verték őket. A magyar közösség (a szervek szempontjából megbízható) politikai elitje, bár tartományi, köztársasági és összállami szinten is képviseltette magát, döntéshozó szerepbe még Szerbia szintjén sem került, esetleg a Vajdaság Szocialista Autonóm Tartományban, ahol a magyarok eleve kisebbségben voltak (s a kéttucatnyi etnikum lakta területen lényegében egyedüli nagyobb lélekszámú nemzetiségként a zsidó és a német közösségek korábbi, a második világháború alatti és utáni felszámolásának következtében), a társadalmi hierarchiában pedig alacsony szinten (tanyasi-falusi millió, alulképzettség) álltak. Még speciálisabb vonása e kisebbségtörténetnek, hogy a nemzetiek fölött létezett egy „szupranacionális” identitás, a jugoszláv(iai)ság, amely ugyan javarészt a vegyes házasságból származók, a hibrid identitásúak szalmaszála volt, vagy például az egyes szövetségi köztársaságok kisebbségi, ám délszláv lakóié (például a szerbiai horvátoké). (Akkoriban egyébként voltak ideológusok, akik komolyan vették, hogy a történelem kialakítja majd az egységes jugoszláv nemzetet.)

A képlethez még hozzászámítandók az ideológiai indokoltságú politikai elitváltások, magyarán a leszámolások. A korszak vezető magyar írástudóinak, hittelt vagy szkeptikusan, többnyire alkalmazkodniuk kellett az összes fönti körülményhez. Mit tudatosított mindebből a jugoszláviai magyar íróársadalom? S mit tudott megírni belőle?

Aki ismeri Szerbhorváth karcos-harcos, saját világnézete mellett végsőkéig elkötelezett (úgy látom, néha vagdalkozó) publicisztikáját, nem is képzelné, mennyire tárgyyszerűen tud mérlegelni egy-egy korabeli jelenség, személy, sőt egy-egy írás megítélésekor. Amikor fölmutatja a hiányokat, hibákat, következetlenségeket, az sem volna túlzás, ha azt mondanám: mentségeket keres (s gyakran talál) rájuk. Nem felmentést ad, csak igyekszik mindent tárgyyszerűen, kontextusában megítélni, még azon személyek, írások minősítésében is méltányos, aki-ami ízlésével (sejthetően, illetve más írásaiból, de gyakran e monográfia szövegéből is kikövetkeztethetően) nem vág egybe.

Kellő tér hiányában példa: Nagyon érzékletesen bizonyítja ezt a Bori Imréről írott fejezet meg a korábban a maguk indokolt helyén elszórtan szereplő, Borira vonatkozó utalások. Az irodalomtörténezséről annak idején, amikor egyik cikkében határozottan visszautasította Illyés Gyulának a jugoszláviai magyarság állapotáról alkotott, adatokkal ugyan alá nem támasztott, de indokolt lehangelő képét, az volt az itthoni közvélekedés, hogy Bori Tito rendszerének kategóriáival, kvázi hivatalos megbízásból lép föl a „magyar nacionalizmussal” szemben. Ez ugyan nem zárható ki, de Szerbhorváth most hosszan bizonyítja, hogy az újvidéki Hungarológiai Intézet, illetve az Újvidéki Egyetem Magyar Tanszékének vezetője a maga módján szívén viselte, folytonos publikációiban napirenden tartotta közösségének sorsát; tény viszont, hogy feldolgozására-értelmezésére, a közösség forradalmasítására a szépirodalmat gondolta alkalmasnak (holott éppen tudományos intézetet vezetett). Másrészt Boriról az is elterjedt, hogy a jugoszláviai magyarság önálló nemzetté válásának propagandistája. Ám Szerbhorváth az ennek alátámasztására szolgáló szöveg búvárlása során azt látta, hogy Bori csak idézett egy létező terminust és problémát; a „jugoszláviai magyar nemzet” nem is az ő találmánya volt, nem is folytatott propagandát mellette. Óvatosan jegyzem meg: ennek a terminusnak akár kettős jelentése is lehetett akkoriban, az elsődleges mellett egy titkos vagy érthető okokból nyilvánosan sohasem pertraktált: nemcsak az elmagyartalanodást, egy „másik magyar nemzet” organizálását jelent(h)ette, hanem akár az is benne rejtett, amit később, már a demokráciában úgy is magyaráztak, hogy a kisebbségi magyarság része a magyar nemzetnek, jogilag viszont állama társnemzeteinek egyike. Mindenesetre szinte már a kisebbségi lét kezdeteitől többször fölmerült a vád, hogy az elcsatolt területek magyarjai regionális öntudatának erősödése az egységes nemzet „összeműködése” ellen hat. Persze a körülmények minden esetben mások voltak, s mint utaltunk rá, Jugoszlávia különleges, speciális eset.

Szerbhorváthban különben elég erősek a kételyek egy-egy „hőse”, egy-egy vizsgált életmű létrehozója utólagos emlékezetkonstrukciói iránt. Tudjuk, az emberek (direkt vagy akaratlanul) igyekeznek következesebbnek látni életútjukat, mint ahogy akár tudatos és őszinte lelkiismeret-vizsgálattal maguk is értelmezhetnék azt. Nem feltétlenül tudatos hamisításról, gyakran öntudatlan hangsúly-átteleződésekről, „felejtésről”, fontos vonások elsüllyedéséről, jelentéktelenebbek kiemel(ked)éséről is szó lehet. Ezért sem könnyű „besorolni” egy-egy személyiséget, mérleget vonni emberi következetességéről. A jugoszláviai magyar szépirodalom egyik legjelentősebb (Szerbhorváth által is annak tartott) írójáról, Herceg Jánosról például akár kétféle, egymással ellentétes kép is megszerkeszthető.

Van ugyebár egy baloldali irányultságú, szociálisan érzékeny fiatal tehetség, aki a két világháború közötti Jugoszláviából Budapestre jár iskolába, majd a visszacsatoláskor a Kalangya irodalmi folyóirat főszerkesztője lesz, erre az időre vonatkozathatóan úgy is beállítható, ha kell, mint a „megszállók” kiszolgálója. 1945-ben, amikor még folynak a magyarok elleni megtorlások, ő kommunisták által létrehozott politikai-agitációs testületekben vállal szerepet, aztán kiadóigazgató lesz, amely pozícióról a fiatalok nyomására lemondana, ám a pártvezetés előbb nem hagyja, végül sikerül visszavonulnia alkotói magányába. Szerbhorváth párhuzamosan nézi az utat és az író nyilvánosságának szánt egodokumentumait, az egyes állítások kapcsán reálisnak tűnő kérdéseket tesz fel, az ítélezést másra hagyja, és az életmű pozitívumait igyekszik elválasztani a romlékony anyagtól. Egyébként ennek kapcsán találkozunk sajátos példájával annak, hogy a filológiai pontosság nem tudja mindig tisztázni a valóságot. Herceg egyik nyilatkozatában azt állította, hogy a magyar kormányerők és a magyar írók lillafüredi nevezetes találkozásán sírva említette föl az újvidéki razzia áldozatait. Szerbhorváth gyanakvó és precíz ember: visszakereste a találkozót azóta megjelent jegy-

zőkönyvét, és legalábbis él a gyanúperrel, hogy Herceget, mondjuk, megcsalta emlékezete. Az eredeti, gyorsírás alapján lejegyzett szövegben az adott passzus ugyanis nem szerepel. Ez azonban csak látszólagos bizonyíték. 1944-ben ennél fontosabb s legalábbis papírforma szerint hitelesebb dokumentumot is meghamisítottak, például a parlamenti jegyzőkönyvet, ahogyan azt R. Vozáry Aladár a német megszállás utáni naplója okadatolja (*Így történt! 1944. márc. 19 – 1945. jan. 18.*). Roppant tanulságos egyébként, hogyan működik az írói lelkiismeret. Herceg például utólag nem nagyon reflektál rá, hogy időről időre, illetve politikai környezetváltozásról korszakfordulóra azt írta, amit éppen elvártak tőle – bár nem úgy, ahogy elvárták, a lehetőség mértékéig tágítva a réseket (ismét csak példaként: az első szociográfiaiként említett Herceg-művekben Szerbhorváth szemfülesen veszi észre a politikai vörös farkakon kívül a lappangó értékeket is). Ezzel szemben az említett Németh István, aki tulajdonképpen mindig azt írta, amit gondolt és látott, utólag kor- és pályatársaival szemben önmagát és kortársait is szigorúan elmarasztalja az őszintétlenség vétkében.

Szerbhorváth a korszak kezdeteitől, az országos és lokális ideológiai-politológiai fordulatokat végigkísérve lépésről lépésre, folyóiratról napilapra követi, vizsgálja, elemzi a kérdéshez kapcsolódó dokumentumokat, magányos publikációkat, szerzői koncepciókat, s arra jut, hogy a korszak vizsgált szakirodalmából számos társadalmi jelenség követhető. Alcímekbe is foglaltan Kalapis Zotán, Petkovics Kálmán és Dudás Károly szociográfiája, Mirnics Károly demográfiai munkássága, Bori Imre személye, kultúrpolitikai tevékenysége, a szerteágazó életmű a téma szempontjából releváns mindegyik publikációja, Németh István munkássága kap önálló alfejezetet, amit Hercegről ír, az pedig szinte egy fél kismonográfia. Szőrszálhasogatás-számba mehet, ha megemlítem, hogy ismereteim szerint Szeli István tevékenysége is részletesebb vizsgálatot igényelt volna.

Olvasása után akárhol ütöm föl a könyvet, akárhol lapozok bele, úgy látom, alapmű született, mégpedig nemcsak a vajdasági magyar „valóságirodalomról”, szociográfiáról, a szociológiai kezdeményezésekről, hanem a jugoszláviai magyar valóságról is; a közösség társadalmi helyzetéről, harminc-negyven év meghatározó történelmi vonulatairól. Egy kisebb tanulmányban érdemes volna földolgozni a szerző által az egyik jegyzetben futólag említett szociofotográfiát is.

A megvédett doktori viszonylag gyors nyomdába adásából és a szerkesztetlenségéből számos apró hiba, értelmetlen tagmondat származik (csak példaként egy: „[a nyugat-boszniai Carinban még 1950-ben is kitört a parasztok fegyveres éhséglázadása tört]”; az irodalomjegyzékből hol hiányzik egy-egy adat, hol meg éppen duplán szerepel, bár a visszakereshetőséget ez nemigen nehezíti meg. Az sem zavarja talán az irodalomjegyzéket is végigböngésző olvasót, hogy Vajda Gábor kétkötetes művénel a jegyzékben mindkét helyen (hogy még föltűnőbb legyen, egymás alatt) *eszemtörténet* szerepel *eszmetörténet* helyett. Az ilyen hibákat a recenzens hajlamosabb elnézni, mint az esetleges értelemzavaró-megtévesztő elírásokat. (*Társadalomtudományi Kutatóközpont-Kalligram, 2021*)

TENK LÁSZLÓ, *Alkony II.* (Varacszkos kép); 2008, olaj, tempera, farost, 70x100 cm
(Mezőtúr Művészeti Közalapítvány)